

İSLAM HUKUKU VE İSLAM TOPLUMU*

R. Stephen HAMPHREYS / trc. Murteza BEDİR**

Yakın zamanlara kadar İslam tarihçileri hukuku ve hukuk bilimini toplumsal ve ekonomik hayatın önemli bir kaynağı olarak değerlendirme noktasında isteksizlerdi. Roma ve İngiliz tarihi çalışmasında hukukun önemine aşina olanlar için, böyle bir tavır basitçe geri kalmışlık olarak görülebilir. Ancak bunun nedenleri var. Her şeyden önce, çoğu Batılı bilim adamı, hukuk prensiplerinin belirli olaylara pratik uygulamasından (*furū' el-fikḥ*) çok İslam hukuk biliminin teorik yönüyle (*usul el-fikḥ*) ilgileniyorlardı. Üstelik çoğu Oryantalist hukukçu değildi, aksine kültür öğrencileriydi. Bu sebeple onlar, İslam hukukuna haklar, yükümlülükler ve usul kuralları bütünü olarak değil de dini bir yöneliş ve bir düşünce biçimi olarak yaklaştılar.

Ancak geleneksel Oryantalist yaklaşımı biçimlendiren sadece bu mesleki tarafgirlik değil; aynı zamanda fıkḥın hukuk biliminden öte bir şey olduğu ve onun ortaya koyduğu kurallar bütünü de *-şer'* veya *şeri'at-* bir hukuk kodu olmaktan öte bir şey olduğu daha doğru bir algılamadır. İlgi alanına ilgileri sadece kişisel durum, akitler, cezai fiiller, vs. girmez, onlarla birlikte o, ibadet ve ahlak da girer. Fıkḥ, somut hukuki sonuçları olan eylemlerle sadece Allah tarafından değerlendirilecek eylemler arasında bir ayırım yapmaz. İslam hukuk çalışmalarının Batı'da kurucusu olan Christian Snouck Hurgronje'un aşağı yukarı bir asır önce işaret ettiği gibi:

* Bu yazı, R. Stephen Humphreys'in *IslamicHistory: A Framework for Inquiry* (London: I. B. Taurus, 1995, gözden geçirilmiş baskı), isimli çalışmasının 9. bölümünün (209-227. sayfaları arası) çevirisidir.

** SAÜ İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Yrd.Doç.Dr.

Fıkıh kelimesinin en geniş anlamıyla bir vazifeler doktrini [*une déontologie*] olmakla modern hukuktan ve Roma hukukundan ayrılır, ve din, ahlak ve hukuk şeklinde kısımlara bölünemez. O sadece “dış” vecibelerle ilgilenir -yani Allah’ın tesbit ettiği bir beşeri otorite tarafından kontrol edilmeye hazır vecibelerle ilgilenir. Ancak bu vazifeler istisnasız Allah’a yönelik vecibelerdir, ve bizzat Allah’ın kavranamayan iradesine dayanmaktadır. Kişilerin uygulanmasını algılayabilecekleri tüm vecibeler burada ele alınır –yani hangi şartlarda olursa olsun ve kimle ilgili olursa olsun kişinin tüm vecibeleri. (*Selected Works*, der. J. Schacht ve G. H. Bousquet, 261)

Ne kadar derinlikli olursa olsun bu bakış, ne yazık ki, çok fazla idealize edilmiş bir fıkıh anlayışının inşasıyla sonuçlanmıştır –sanki o camilerinde inzivaya çekilmiş, yaşlanmış ulemanın boş rüyalarından müteşekkildir, ve hiç bir zaman günlük hayatın ilişkilerini biçimlendirme ümidi taşımamıştır.

Ancak, Snouck Hurgronje’un kendisi bile böyle idealize edilmiş bir imaja sadece bazı durumlarda katılmıştır. O aslında Mekke’de ve Hollanda (sömürgesi olduğu dönemde) Doğu Hindistan’ındaki çağdaş İslam toplumunun mükemmel bir gözlemcisiydi, ve onun tezi büyük ölçüde zamanının İslam hukuku ve hukuk bilimine dair çalışmalar yığnında görülen yanlış algılamalara karşı bir protesto amacı taşıyordu. –Büyük ölçüde Hindistan ve Güney Doğu Asya şeri’at mahkemelerinde kullanılan pozitif hukuk metnlerinin çeviri ve tahlillerinden ibaret olan- bu çalışmalar sömürge idarecilerinin özellikle yerli halkla ilişkilerinde onlara yardımcı olmak amacıyla yazılmıştır. Bunlar kısaca yararcı bir anlayışla kaleme alınmış ve şeri’atın aslında Müslüman tavır ve davranışlarını idare ettiği ve yansıttığı varsayımına dayanıyordu. Bu bilim adamlarının ürettiklerinin çoğunluğu kültürel olarak çok derinlikli değildi, ve kavramsal olarak yetersiz ve hatalarla doluydu. Fakat bütün olarak ele alındığında onların eseri fıkıhın ve şeri’atın sadece toplumsal ideallere değil, aynı zamanda toplumsal realiteye de kök saldığına işaretler ihtiva etmektedir.

İslam hukukunun hem idealist hem de realist olduğunu söylemek doğrusu bizi pek bir yere götürmez; zira böyle bir ifade onun hangi yönlerinin hayatın gerçeklerini ve ne şekilde yansıttığına karar vermemizi sağlayacak kriterler

sunmaz. Mısırlı bir bilim adamının geleneksel oryantalist görüşe tepki olarak söylediği şey sorunu daha iyi ifade edebilir; şöyle söylüyor: “şeri’at tam manasıyla gerçek olan bir toplumun ideal doktrindir.” (Galal El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, [1979], s. 73). Yani, fıkıh, birlikte düşünüldüğünde özgün bir İslami hayat biçimini belirleyecek davranış kuralları bütünü oluşturmaya çalışmaktadır –öyle bir bütün ki Allah’a ve O’nun Peygamberine itaat ettikleri, ama aynı zamanda da toplumsal hayatın günlük ihtiyaçlarıyla da etkin bir şekilde ilgilendikleri konusunda Müslümanlara güven veren kurallar bütünü. Bu çerçevede Allah’ın emrine itaat şüphesiz, Snouck Hurgronje’un düşündüğü gibi, başat gelirken acil toplumsal yarar ikincil konumdadır. Ancak, bu değerler hiyerarşisi pratik bir mesele olmaktan çok büyük ölçüde kavramsaldır; bu bir fakihin belirli olaylara somut çözümler getirmesinden çok onun argümanlarını yapılandırmasını etkilemektedir. Genel olarak, Müslüman hukukçular, Allah’ın insan için en iyiyi arzuladığını ve bu nedenle toplumsal yararın en güvenli bir biçimde ilahi iradeye uymakla elde edilebileceğini düşündüler. Böylece fıkhıta, toplumsal gerçekliğin pragmatik talepleri ile, yani yaşayan Toplum’un geleneksel normları ve değerleriyle, Kutsal Metnin aşkın idealleri arasında sürekli bir etkileşim vardır. Günlük hayat, katı bir skolastik metot ışığında, sabit görünümlü idealler nokta-i nazarından sürekli bir biçimde gözlemlenmekte ve yargılanmaktadır, ve fakat bu metodun o idealleri yorumlamak için kullanılma biçimi hukukçunun gerçek ihtiyaçları ve faydaları algılamasına bağlıdır.

Tabii ki, idealizm-realizm dengesi mezhepler ve hatta bireysel alimlere göre büyük ölçüde değişiklik arz etmektedir. En azından 3./9. yüzyılın sonunda, pek çok büyük metin açıkça skolastik çaba olarak, yani genel olarak toplum üzerine yorumlar olarak değil de, kendi-kendine yeten edebi ve bilimsel bir gelenek içindeki unsurlar olarak, telif edilmiş durumdaydı. Ancak bu ifade çok fazla genelleştirilmemeldir; bütün dönemlerde, mevcut siyasal, toplumsal, ve ekonomik sorunlara değinmek üzere pek çok hukuki edebiyat da mevcuttur. Bu ikinci türün biçimsel anlamda saf akademik çalışma ile aynı olduğu gerçeği, İslam hukuk tarihini çalışanların çalıştıkları devirlerin somut meselelerine karşı özellikle uyanık olmaları anlamını taşır.

Denebilir ki, Robert Brunscvig klasik fıkının realizm unsurlarını en yakından işleyen bir bilim adamıdır. Onun yöntemi seçilmiş hukuki metinlerdeki hükümleri bağımsız delillerin işaret ettiği toplumsal-ekonomik yapılar ve davranış kalıplarına göre değerlendirmek şeklindeydi. Onun İslam hukuk bilimine dair çalışmaları arasında özellikle şunlara bakılabilir:

- a. “Considérations sociologiques sur le droit musulman ancien,” *Studia Islamica*, iii (1955), 61-73.
- b. “Urbanisme médiéval et droit musulman,” *Revue des Études Islamiques* (1947), 127-155.
- c. “Métiers vils dans l’Islam,” *Studia Islamica*, xvi (1962), 41-60.
- d. “Conceptions monétaires chez les juristes musulmans (viiie/xiiie siècles),” *Arabica*, xiv (1967), 113-143.
- e. “Propriétaire et locataire d’immeuble en droit musulman médiéval (jusqu’à vers l’an 1200),” *Studia Islamica*, 1ii (1980), 5-40. (bunların ilk dördü Brunscvig, *Études d’islamologie*, der. A. M. Turki, 2 cilt, 1976, eserde tekrar basıldı. Son makale ise onun *Études sur l’Islam classique et l’Afrique du Nord*, 1986, isimli eserinde bulunabilir.)

Brunscvig’in çalışmalarından daha az somut ama yine de esin kaynağı olabilecek bir çalışma da Claude Cahen’in yorumlarıdır: “Considerations sur l’utilisation des ouvrages de droit musulman par l’historien”, *Atti del III Congresso di studi arabi e islamici* (1967)’de; Cahen’in derlediği *Les peuples musulmans dans l’histoire* isimli eserde tekrar basıldı, ss. 81-89.

“İdealizm” ile “realizm” arasındaki kaygan denge her metin ve her olay için ayrıca kurulmalıdır. Ancak, o, erken İslami devirlerde yeşeren farklı hukuk okullarının kendilerine özgü yaklaşımları ve tavırları tarafından belli ölçüde belirlenmiştir. (“okul” sözcüğü mezheb, çoğulu mezahib, kelimesinin karşılığı olup formel bir organizasyondan çok ortak bir metot ve doktrine işaret eder – tabir caizse, bir düşünce okulu.) Dört Sünni İslam mezhebi arasında Hanefi ve Maliki mezhepleri en realist yönelimi göstermektedir, öyle ki her ikisi de hukuki kurallarının özünü 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başında yeşerdikleri bölgelerin kurulu toplumsal geleneklerinden almaktadır. Kufe ve sonra Bağdat’ı merkez edinen Hanefiler aşağı Irak’ın karmaşık, değişken toplumunu ve bu toplumun

zirai ve ticari karma ekonomisini, etnik çeşitliliğini, ve onun kozmopolit kültürünü yansıtmaktadır. Ek olarak, Hanefilerin halifenin sarayına yakınlıkları onlarda siyasi ve idari buyruklara karşı belli bir saygı kültürü doğurmuştur. Diğer yandan Malikiler zahitlik ve Peygamber ve onun halifeleri tarafından yeniden biçimlendirilen, ataerkil, ama yine de yarı-bedevisi Medine geleneklerince şekillendirilmişlerdir. Şafi'iler kurucularının katı kişiliğiyle paralellik içinde, analogik akıl yürütme metodunu sıkı bir biçimde Kur'an ve Sünnete uygulanmasından elde edilmiş, tam manasıyla akılcı olmayı hedefleyen, ve iç tutarlılığı olan bir doktrin bütünü oluşturmakla genellikle meşgul görünüyorlar. Son olarak Hanbeliler (başlangıçta Bağdat'ta Abbasi sarayına muhalif olarak ortaya çıkan popülist bir hareket) en ahlakçı olanıdır, ve ibtidai Medine Toplumundaki hayatın bütün tonunu yakalamayı hedeflemektedirler.

(Hem Batılı hem de Müslüman) bilim adamları 2./8. yüzyılın ortalarından 3./9. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemi İslam hukuk biliminin en yaratıcı devresi olarak görmekteler; bunun anlamı sözü edilen yıllarda fakihler araştırmalarının ilkelerini tanımlamak ve Müslüman hayatı yönetmesi gereken ana kuralları belirlemekte (bütün zamanların) en özgürleriydi. Tüm modern öncesi toplumlarda "kurucu babalara" ve yerleşik geleneğe atfedilen olağanüstü otorite ışığında, şüphesiz sonraki nesil hukukçular bu dönemde ortaya konulan ana hukuk kuralları ve metodolojilerle uyumlu olmak konusunda kendilerini belli oranda kısıtlı saymışlardır. Geleneğe ve emsale böyle bir bağlılık Müslümanlar arasında bir kaç şekilde ifade edilmiştir: en erken Müslüman nesillerin (*selef*) yolunu takip etmek olarak; ya da otorite sahibi 2./8. ve 3./9. yüzyıl alimlerinin (Sünni literatürdeki anlamıyla imamlar) doktrinine yapışmak olarak; veya alimlerin icması olarak.

5./11. yüzyılın sonlarında "içtihat kapısı kapanmıştır" şeklinde bir düşünce yaygınlık kazanmaya başladı –yani geleceğin hukukçuları artık yeni hukuk teorileri geliştirme yetkinliğinden mahrumdurlar, hatta (çok daha katı formülasyonlarda) onlar mezheplerinin sabit kurallarından, bu kuralların önlerindeki olaya uygulanma imkanı varken, ayrılma yetkisine sahip değildiler. Ancak bu basit ve hızlı bir süreç olmadığı gibi, fikhın giderek esneklikten ve realizmden yoksun daha saf akademik bir faaliyet olduğu anlamına da gelmiyor.

Bir kere, pek çok hukukçu bu yeni doktrine yüzyıllar boyu karşı çıktı; ve bu doktrin 10./16. yüzyıla kadar henüz ittifakla kabul edilmiş değildi. İkincisi, içtihat (aklın hukuki olayların çözümünde kullanılması) oldukça kompleks bir terim olup farklı inceleme katmanlarından oluşmaktadır. Üstatlarının öğretileriyle kendini bağlı hisseden bir fakih bile, daha önce hiç bir emsali bulunmayan bir meseleyle karşılaştığında önündeki olayı çözmek için sınırlı da olsa içtihat yapmaya zorunda kalabilir. Dahası, bir mezhep sınırları içinde, mezhep önderleri arasında belirli bir sorunun doğru çözümünün nasıl olacağına dair genellikle ihtilaf söz konusu olabilmektedir, ve bu durumda fakih hangisinin daha uygun olacağını belirlemek için kendi tercihini kullanacaktır. (İçtihat kapısının kapalı olduğunu iddia eden bu söylemin gözden geçirilmesi gereği son zamanlarda bir kaç bilim adamı tarafından dile getirildi –Fazlur Rahman, George Makdisi, ve Bernard Weiss- ve daha detaylı bir biçimde Wael B. Hallaq'ın “Was the Gate of Ijtihad Closed” *International Journal of Middle Eastern Studies*, xvi [1984], 3-41, isimli makalesinde daha detaylı olarak ele alınmıştır. Joseph Schacht'ın ve N. J. Coulson'ın yukarıda atıf yapılan İslam hukuk biliminin standart giriş eserleri daha eski ama hala yaygın olan yorumunu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır.)

Tüm bunlar fıkıhın toplumsal tarihin bir kaynağı olarak kullanımına şöyle bir yaklaşım öneriyor: 2./8. ve 3./9. yüzyıllarda fıkıh, Kur'an ve Sünnetin tespit ettiği geniş dini-ahlaki çerçevede, toplumsal realitelere oldukça hızlı çözümler getirmişti. Sonraki yüzyıllarda fıkıh, mevcut realiteyi muhatap almış olsa bile, o bunu yerleşik hukuk doktrininin mantığı ve kategorileri içinde yapmıştır. Bu bağlamda, hukuki tartışma, İslam toplumunun gerçek sorunlarını ele almaya devam ettiği kadar, boşlukları doldurmak ve mevcut hukuk bütünü içindeki çelişkileri gidermekle meşgul olmuştur. Bu son nokta bizi, İslam hukuk biliminin metodolojisine göz atmaya ve hukuki araştırmanın ve pratiğin ürettiği edebi türleri araştırmaya sevk ediyor.

Fıkıhın metodu hem *skolastik* hem de *kazıistik* olarak tanımlanabilir. Fıkıh skolastiktir, çünkü o öncelikle yasa koyucuların, idarecilerin, veya yargıçların eseri değildir, bilakis o, görevlerini Allah'ın insanlık için murad ettiği şeyi keşfetmek ve yorumlamak olarak gören hususi (*private*) bilim adamlarının

eseridir. Dolaysıyla Şeriat sultan fermanları ve mahkeme kararları olarak değil de hukuk uzmanlarının bağlayıcı olmayan görüşleri (*müftülerin fetvaları*) ve eserlerinde ifadesini bulmuştur. Ayrıca, çoğu konuları farazidir (*hypothetic*): “Farzet ki şöyle ve şöyle bir durum var, bunun hükmü ne olabilir?” Prensip olarak, kadıların gerçek bir davada verdikleri kararların bilim adamları tarafından önceden ortaya konulan ve otorite sahibi metinlerde özetlenen çözümlerle uyumlu olması beklenirdi. Mahkeme kararları işte bu özellikleriyle hiç bir emsal değeri taşıymıyordu; onlar bağımsız olarak tanımlanmış hukukun salt uygulamasından ibaretti. Diğer yandan fıkıh *każuistik*ti; o, belirli bir hukuk alanını inceleyen fakihin düşünebileceği tüm muhtemel olayların (hatta en kenardakiler de dahil) incelenmesi yoluyla ortaya konulur. Bu olaylar aslında tutarlı ve karmaşık bir hukuk ilkeleri gurubunun uygulanması yoluyla işlenir. Ancak, bu ilkeler nadiren özel bölümlerde veya eserlerde bir bütün olarak sunulur, tersine sadece belirli olayların tahlil edilmesi sırasında serd edilir. Böyle bir yaklaşım oldukça somut olma avantajına sahip olsa da, bu (hürriyet-kölelik karşıtlığı, hukuki ehliyet ve akit gibi) pek çok önemli konuyla ilgili kuralların çok geniş ve birbirinden uzak yerlere dağıtıldığı anlamına gelir.

Fıkıh ve şer’i mahkeme sistemi doğrusu oldukça zengin bir literatür üretmiştir. Sorun bu literatürün toplumsal tarih için önemli bir kaynak oluşturup oluşturmayacağıdır. Ancak bu hukuki metinlerin sahip olabileceği ya da olmayabileceği tarihsel değer ne olursa olsun, onlar nadiren şeffaftır. Onlar sadece, bu bilim dalının kendine özgü teknik diline (hukukçular yüzyıllar boyu çok az değiştiler) ve onların kendileri aracılığıyla üretildiği kurumlara vakıf olanlarca kullanılabilmektedir.

Her ne kadar otoritesi yazarı hayatta olduğu sıradaki gibi sorgulanmaz olmasa da, en iyi başlangıç yeri kesinlikle Joseph Schacht’ın *Introduction to Islamic Law* (1964) isimli eseridir. Onun (hem hukuk teorisi ve hem de mevzu hukuk olarak) fikhın kökeni ve erken gelişimiyle ilgili değerlendirmesi, Batılı bilim adamları arasında yaygın bir kabul görse de, tartışmalıdır ve pek çok noktada ciddi tartışmaya yol açmaktadır. (Onun bu konuyla ilgili karmaşık argümanları daha detaylı olarak *Origins of Mubammadan Jurisprudence* [1950] isimli eserinde geliştirilmiştir.) Ve daha sonrası için, biraz önce de değindiğimiz gibi, son

zamanlardaki araştırmalar fikhın pek öyle sanıldığı gibi 4./10. yüzyıldan sonra donuklaşmadığına ve fosilleşmediğine işaret ediyor. Diğer yandan, Schacht'ın görüşleri de reddedilemez; onlar inanılmaz derecede etkilidir ve pek çok yeni araştırma ufukları üretmeye devam etmektedir; ve onlar çok büyük bir bilgi derinliği ve kritik düşünmeyle desteklenmiştir. Pratik bir düzlemde, Schacht'ın *Introduction*'ı kısa ama kapsamlı bir teknik terimler szlg ve 1964'e kadar yapılmış neredeyse değerli her Şeyi ihtiva eden dikkatle düzenlenmiş bir bibliyografya sunuyor.

Schacht'ın eseri 19. yüzyılda atılan temeller üzerine bina edilmiştir. Onun İslam hukuk biliminin doğası ve amaçlarıyla ilgili rehber kavramları Christiaan Snouck Hurgronje'un eserine köklü bir biçimde dayanır (Hurgronje'un bilimsel çalışmaları hakkında örnek olabilecek bir eser *Oeuvres choisies/Selected Works*, der. G. H. Bousquet and J. Schacht (1957). Başka bir düzlemde, Schacht'ın fikhın kökenlerine yaklaşımı Ignaz Goldziher'in "On the Development of the Hadith," *Muslim Studies*, ii (1971), isimli ilk defa 1890'da basılan meşhur çalışmasından mülhemdir. Goldziher'in İslam hukuku ve teolojisini yorumları zengin bir bilgi birikimi ve dikkatli bir düşünceyi yansıtılmaktadır; onlar Şüphesiz sahip oldukları olağanüstü etkiyi hak etmekte, ve bugün bile iddialı ve üretici olmaya devam etmektedir. Goldziher'in görüşlerinin bir hlasası onun *Vorlesungenber den Islam* (1910; gözden geç. bas., 1925) isimli çalışmasında mevcuttur, ki bu alışma Ruth and Andras Hamori tarafından (ek bibliyografya ve notlarla) (İngilizceye): *Introduction to Islamic Theology and Law* (1981) olarak çevrildi.

Schacht'ın alışması N. J. Coulson'ın *A History of Islamic Law* (1964) ve *Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence* (1969) isimli eserlerle tamamlanabilir. Coulson'ın yorumu, fikihtaki realistik unsurların daha bir farkında olmasına rağmen, Schacht'inkinden çok da ayrılmıyordu. Majid Khadduri ve H. J. Liebesny tarafından derlenen toplama cilt (*Law in the Middle East* cilt I, *Origin and Development of Muslim Law* [1955]), düzensizdir, ama mevzu hukuk ve hukuk bilimine dair pek çok faydalı bölüm içermektedir. Çok yakınlara kadar, Şii hukuk bilimi Batı dillerinde büyük lde ihmal edilmiş durumdaydı. Hala Schacht veya Coulson'inkine benzer bir Őeye sahip değiliz, ama boşluk kısmen

Hossein Modarresi Tabataba'i'nin *An Introduction to Shi'i Law: A Bibliographical Study* (1984) isimli eseriyle dolduruldu. Birinci Kısım Şii fikhının doğası ve gelişiminin kısa ama yetkin bir izahını yaparken, İkinci Kısım bu gelenek içinde üretilmiş büyük eserlerin detaylı bir taramasını yapmaktadır. Tarama hukuki konuya göre düzenlenmiştir ve hem basılı eserleri hem de yazma halinde mevcut olanları ihtiva etmektedir.

Bu giriş mahiyetindeki çalışmalar, tabiatıyla bize, eliptik (hazifli) grameri ve zorlu teknik terimleriyle Arapça hukuk metinlerinin gerçek mahiyetini yansıtmamaktadır. Arapça hukuk dilinin başlangıç düzeyinde en azından bir kazanımını elde etmenin belki de en iyi yolu sağlıklı notlarla açıklanmış bir şekilde elimizde mevcut olan pozitif hukuk mecmualarını çalışmaktır. Bu türden eserlerin eksiksiz bir bibliyografyası Schact'ın *Introduction*'ünün 261-269 sayfaları arasında verilmiştir. Aşağıdakiler özellikle faydalıdır:

a. Abu Ishaq al-Shirazi (Şafi'i, v. 476/1083), *al-Tanbih*; çev. G. H. Bousquet (4 cilt, 1949-1952).

b. Muwaffaq al-Din ibn Qudama (Hanbeli, v. 620/1223), *al-Umda*, çevirisi *Le précis de droit d'ibn Qudame* (1950) adıyla Henri Laoust tarafından yapılmıştır.

c. Khalil b. Ishaq (Maliki, v. 767/1365), *el-Mukhtasar*; çev. I. Guidi and D. Santillana tarafından *Sommario del diritto malechita* (2 cilt, 1919) yapılmıştır; G. H. Bousquet *Abrégé de la loi musulmane selon le rite de l'imam Malek* (4 cilt, 1956-62).

Bu mecmualar bizi hukukun ana kuralları ve terminolojisi ile mücehhez kılrsa bile, onlar hukuki metot ve akıl yürütmenin anlaşılmasına çok az katkıda bulunmaktadır. Bu meyanda Robert Brunschvig'in *Études d'islamologie* isimli eserinin II. cildinde toplanan çalışmaları özellikle faydalıdır. Bir mezhebin doktrininin sistematik analizi, David Santillana'nın klasik çalışması *Instituzioni di diritto musulmano malichita, con riguardo anche al sistema sciafita* (2 cilt, 1926) isimli eseriyle yapılmıştır. Chafik Shehata'nın çalışmaları aynı şekilde çok değerlidir. Onun *Études de droit musulman* (2 cilt, 1971-73)'ü yanında, kaynaklardan bol alıntılar barındıran akit kavramlarının analizini yaptığı *Théorie générale de l'obligation en droit musulman hanefite* (1969) isimli eserine bakılabilir.

Bu noktada, Müslüman hukukçuların ortaya koyduğu metinlere dönerek onların İslam toplumunun gerçek işleyişine nasıl ışık tutacağı sorusunu sorabiliriz. Yöntem (*usul-ü fıkıh*) eserleri bu anlamda önem arz etmeyebilir. İslam hukuk bilimini toplumsal tarihin bir kaynağı olarak kullanmayı ümit eden bir kimse doğal olarak metinleri yorumlamak için geniş bir *usul* bilgisine sahip olmalıdır, ancak bu metinlerin kendileri oldukça teoriktir. Onlar ne gerçek davranışın ne de o davranışı düzenlediğine inanılan normların kaynağı olabilir. (Ancak, bu noktada Wael Hallaq'ın bir anlamda revizyonist makalesine bakmağa değer: "Considerations on the Function and Character of Islamic Legal Theory," *Journal of American Oriental Society*, civ [1984], 679-689.) Genel anlamda, fıkıhın bize yapabileceği rehberlik pozitif hukuk eserlerinde (*füru-ı fıkıh*) bulunabilir. Bunlar da faydalı olmaları açısından bir kaç sınıfa ayrılmıştır.

Kullanımı en uygun ama belki de toplumsal tarih nokta-i nazarından en az önemli olan eserler her okulun doktrinlerini genel hatlarıyla ortaya koyan metin ve manüellerdir (el kitapları). Bunlar hem acemi fakihler için giriş mahiyetinde ders kitabı, hem de bilgisiz ya da işleriyle başı sıkışık kadırlara hazır başvuru kaynağı vazifesi görmüştür. Bu metinlerin, ana davranış kurallarının (*hüküm çoğ. ahkam*) kısa ifadelerini sunsalar bile, çok ciddi zaafı vardı: bunlar değişik görüşlere yer vermez, belli bir kurala götüren akıl yürütmeyle ilgili hiç bir açıklama sunmaz, ve bu kuralın uygulanacağı durumlarla ilgili hiç bir tartışma yapmaz. Ama bizim tam da o türden bir bilgidir *ahkâmın* toplumsal önemini anlamak için ihtiyacımız olan bilgi.

Bu nedenle genellikle 2./8. ve 7./13. yüzyıllar arasında telif edilen büyük mecmuaları incelemek zorundayız. Bu eserler herhangi bir mezhepte tanınmış üstadların farklı ve azınlık görüşleri de dahil tüm öğretilerini vermeye teşebbüs etmektedir. (Doğal olarak bunlar müellifin kişisel yargılarına vurgu yapmaktadır, ama çoğu durumda o, zamanının temayüz eden fakihlerinden sadece biri konumundadır.) Burada her bir başlık altında (mesela, nikah, azad, şirket akitleri) meydana gelebilecek muhtemel olayların detaylı bir açıklamasını bulmayı ümit edebiliriz. En erken devre ait eserler bazen hoca ile öğrencileri arasında bir diyalog olarak ortaya çıkmıştır; Hanefi alimi Muhammed b. el-Şeybani (v. 189/817)'nin *Kitab el-asıl*'adlı geniş eseri veya Maliki Sahnun'un (v.

204/854) *el-Müdevenet el-kübra*'sı buna örnek verilebilir. 5./11. ve daha sonraki yüzyıllarda, bu mecmualar bir okulun otorite kabul edilen metinlerinden birine bir şerh biçimine sıklıkla bürünmüşlerdir. Bu türe el-Serahsi'nin (Hanefi, v. 483/1090) *Kitab el-mebsut*'u ve Muvaffak el-Din ibn Kudame'nin (Hanbeli, v. 620/1223) *Kitab el-muğni*'si örnektir. Bu mecmuaların en önemlilerinden bir kaçına hala (tahminen) yalnızca yazma halinde mevcuttur. Bununla birlikte, Majid Khadduri'nin (*Kitab el-asl*'ın savaş hukuku ve vergilendirmeye dair bölümlerinin bir çevirisi olan) *Islamic Law of Nations: Shaybani's Siyar* (1966) isimli eserinden bu eski "diyalog" formu hakkında bir izlenim edinilebilir.

Kapsam olarak daha dar ama asla daha az önemli olmayan bir tür de belirli konulara hasredilmiş eserlerdir (*risale*, çoğ. *resail*). Bunların arasında en iyi çalışılanı şüphesiz vergilendirme, *kitab el-barac* edebiyatı, üzerine yapılanlardır. Aslında elimizdeki pozitif hukuka dair yazılmış en eski eser bu guruba aittir: Harun Reşid devri Abbasi imparatorluğunda başkadı (*kadi'l-kudat*) olan Ebu Yusuf'un (182/798) *Kitab el-barac*'ı. Bu eserin E. Fragnan tarafından yapılmış mükemmel bir Fransızca çevirisi mevcuttur, *Le Livre de l'impôt foncier* (1921); ve kullanılabilir ama daha az tatmin edici bir İngilizce çevirisi de A. Ben Shemesh tarafından yapılmıştır, *Taxation in Islam*, cilt III (1969). Ebu Yusuf'unkinden başka Yahya b. Adem'in (203/818) ve Kudame b. Jafer'in (4./10. yüzyılın başlarında yaşadığı) önemli eserlerine bakılabilir. Bu iki eser yine Ben Shemesh tarafından tıpkı basım (faksimil edisyon) olarak ve çevirileriyle birlikte yayınlandı: *Taxation in Islam*, cilt I (1958; gözden geçirilmiş basım, 1968) ve cilt II (1965).

Bu türden eserler pek çok kez halifelik altındaki idari uygulamaların köken ve gelişimi için bir kaynak olarak çalışılmıştır (bunun için bu kitabın orijinalinde 12. Bölüm, 302-303 sayfalar arasına bakılabilir). Ancak, pek az çalışma özellikle hukuki bir bakış açısı -yani hukuk kurallarını üreten veya rasyonalize eden bir akıl yürütmenin o kuralların devlet maliyesine etkisine üstün tutulduğu bir bakış açısı- izlemiştir. Bu yaklaşım, özellikle de o şu ana kadar Batılı bilim adamları tarafından tercih edilen daha pozitivist araştırmalarla birleştirilirse, erken dönem fıkıhtaki yararçı, dini-ahlaki veya saf akademik motivasyonların karışımı hakkında bize mükemmel bir ışık tutabilir, Fıkıhta geliştirilen mali doktrinlerin

sistematik bir incelemesi eski ama hala faydalı bir çalışma olan Nicholas P. Aghnides'in *Mohammedan Theories of Finance* (1916; tekrar bas. 1961) isimli eserinde bulunabilir. Daha yakın zamanda, H. M. Tabataba'i *Kharaj in Islamic Law* isimli eserinde geleneksel Sünni ve Şii Müslüman hukukçularda rastlayacağımız genellikle çatışan vergilendirme kavramlarının kısa ama açık bir hukuki analizini yapmıştır. Çok az sayıda toprak üreticisi toprağın gerçek sahibiydi; bunun ışığında, Ziaul Haque *Landlord and Peasant in Early Islam. A Study of the Legal Doctrine of Muḏara'a or Sharecropping* isimli çalışmasında vergi hukukunun çok hayati bir yönünü incelemiştir. Daha sonraki devirlerin doktrinal değişimleri için Baber Johansen'in *The Islamic Law of Land Tax and Rent: The Peasant's Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literatures of the Mamluk and Ottoman Periods* (1988) isimli eserine bakılabilir.

Belirli konulara tahsis edilmiş eserlerin ikinci gurubunu çok önemli bir kurum olan vakıf teşkil eder. Hilal el-Re'y'in (v. 245/859) ve Hassaf'ın (v. 261/874) iki erken devir eseri özellikle önemlidir; bu eserler Claude Cahen tarafından geniş bir tarihsel ve sosyolojik bağlamda çalışılmıştır: "Reflexions sur le *waqf* ancien," *SI*, xiv (1961), 37-56; *Les peuples musulmans dans l'histoire* isimli kitabın 287-306 sayfaları arasında tekrar basılmıştır.

Üçüncü bir grup da Müslüman toplum için açık önemine rağmen çok az araştırılan miras (*feraiḏ* "terekedeki zorunlu hisseler") üzerine yapılan çalışmalardan müteşekkildir. Bunlara N. J. Coulson'un *Succession in the Muslim Family* (1971) isimli monografla giriş yapılabilir. Bu eserlerin bir kaç tanesi çevrildi; bunların en göze çarpanı Sir William Jones'un Doğu Hindistan Şirketindeki vazifeleriyle bağlantılı yaptıklarıdır, bunun için Schacht'ın *Introduction to Islamic Law*, s. 264'e bakılabilir.

Özellikle ilgi çeken bir sınıf da *hiyal* (hukukun lafzına bağlı kalmakla birlikte şeriattaki elverişli olmayan hükümleri bir kenara bırakmamızı sağlayacak hukuki çareler) üzerine yapılan eserlerdir. Bu türle ilgili edebiyat ilk defa ciddi anlamda J. Schacht tarafından incelenmiştir. Onun tahkik ettiği bir kaç önemli metnin yanısıra, şunlara bakılabilir: (a) "Die arabische *hiyal*-Literatur. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis," *Islam*, xv (1926), 211-232; (b) *Introduction to Islamic Law*, ss. 78-32; (c) "Hiyal" *EI*², iii, 510-13. Bu yazın türü

özellikle Hanefiler tarafından geliştirilmiş ve onların fıkha realistik (dünyevi demek değil) yaklaşımlarının bir niteliği gibi görünüyor. Aksine diğer mezhepler hiyel kavramına şüpheyile yaklaşmış ve bazı durumlarda kesin bir dille yermişlerdir, ancak onlar kendi hukuk uygulamalarında hukuki çareleri kullanmaktan her zaman uzak durmamıştır.

Malikiler arasında toplumsal gerçeklere uyum sağlama *amel* kavramıyla (kadının veya müftünün vereceği hükmü formüle ederken belirli ölçüde mahalli örf ve durumu dikkate almasıyla) kendisini göstermiştir. J. Berque'in *EI*²deki "Amal," i, 427-28 maddesine bakılabilir.

Hisbe (çarşı denetimi ve kamu ahlakının kollanmasıyla ilgili) metinlerine kısaca değineceğiz. Bu eserler kesinlikle fikhin hukuki ve ahlaki kaygılarından kaynaklanmıştır ve Memlûklular dönemine kadar (9./15. yüzyılın ortaları) *mutbesibin* en azından yetkin bir *fakih* olması beklenmiştir. Yine de *hisbe* üzerine yazılan metinler fıkıh eseri olmaktan uzaktır; onlar asla usulden elde edilen davranış kurallarının (*ahkam*) birer ifadeleri değildir, aksine onlar belirli bir kent ortamında kamu ahlaki düzenin korunması ve kollanması için pratik rehberlerdir. Daha ileri yorumlar aşağıda verilmiştir (ss. 242, 272); şimdilik şunlara bakılabilir: Cl. Cahen ve M. Talbi'nin "Hisba" *EI*², iii, 485-89; ve Pedro Chalmeta Gendron'un *El "señor del zoco" en España* (1973) isimli büyük eseri.

Şeriatın kesin içeriği artan bir ölçüde huccet (otorite) niteliği kazanmış mecmualar, şerhler ve metinlerle belirlendikçe *fetva*, tartışmalı meselelerin işlendiği en önemli araç haline geldi. *Fetva* (çoğ. *fetava*) başvuran bir kişinin sorusuna cevap olmak üzere fakih tarafından belirli bir ibadet veya davranışla ilgili açıklanan hukuki görüştür. Fetvalar *rabbînik responsa*'ya, Roma imparatorunun *rescript*'lerine ve Papal *decretal*'lara oldukça benzer. *Fetva* isteyen kişi ibadetlerle ilgili bir konuyu merak eden sıradan bir Müslüman olabileceği gibi, zor bir davada danışmanlık ihtiyacında olan bir kadı veya devletin bir eyleminin hukukiliğini sağlamaya çalışan bir idareci de olabilir. Her bir durumda fakihin görüşleri huccet değerinde ama prensip olarak bağlayıcı değildir ve fetva isteyen her zaman birden fazla görüş arayabilir. Daha erken yüzyıllarda, her fakih müftü hizmeti görebilirdi, ancak 5./11. yüzyılda başlayan medrese sisteminin oluşması ve ulemanın bir meslek grubu haline gelmesiyle fetva verme

işî daha düzenli bir hal aldı. Artık idareci ve onun başkadısı ehliyetli olmayan kişilerin müftü olarak davranmasını engelleyebilirdi. Ancak Osmanlı yönetiminde katı bir sistem doğdu; burada müftüler kadılarına paralel bir hiyerarşi oluşturuyorlardı ve sadece “icazetli” alimler mahkemelere huccet değerinde görüş bildirmek yetkisine sahipti.

6./12. yüzyıldan itibaren seçkin fakihlerin (ya da onların öğrencilerinin) fetvalarını toplayıp yayınlaması genel bir uygulama halini aldı. Bu tür pek çok mecmua basılmış durumdadır (bunun için J. Schacht'ın *Introduction to Islamic Law*, ss. 261-62'ye bakılabilir), ve diğerlerinin kayıtları Brockelmann'ın *GAL*'ında dağınık olarak bulunabilir. Bu edebi türe harika bir giriş ünlü Maliki hukukçusu Ahmed b. Yahya el-Veşerisi'nin (v. 914/1508) mecmuasıdır; eser Émile Amar tarafından tercüme edilmiştir (bazı durumlarda *paraphrase* [ibarenin aynı anlama gelecek başka ibareyle yer değiştirmesi] yapılmış): “La pierre de touche des fatwas,” *Archives Marocaines*, xii-xiii (1908-1909). *Fetva* literatürünün toplumsal tarih için potansiyel faydası ilk bakışta ümit kırıcı olabilir. Fetvalar soyut ve kişisel-olmayan bir biçimde telif edilmiştir; büyük çoğunluğu bizim anladığımız anlamda hukukla değil de ibadetlerle ilgilidir; ve büyük bir bölümü nitelik bakımından saf akademik ve nazaridir. Ancak en rutin halde bile bu tür bir edebiyat ortaçağ İslam toplumlarının günlük hayatı hakkında bilgi verecek değerler ve ideallerle ilgili açıklayıcı katkıda bulunabilir. Daha somut bir düzeyde, fetvalar bazı önemli kurumların (mesela *vakıf*) işleyişini ortaya koyabilir veya dinler/mezhepler arası mücadele gibi bazı toplumsal çatışma türlerinin dinamiklerine ışık tutabilir. Onların bu şekilde kullanımı ne yazık ki hala nadirdir; örnek olarak H. R. Idris'in “Le mariage en Occident musulman. Analyse de fatwas médiévales extraites du ‘Mi‘yar d'al-Wansharisi,” *ROMM*, xii, (1972), 45-62; xvii (1974), 71-105; xxv (1978), 119-138.

(Gerçekten çok geniş bir kategori olan) akitlerle ilgilenen herkesin *şurut* (söz. “şartlar”) adı verilen örnek belgelerin kullandığı formüllere ve mecmualara aşina olması gerekir. Yine bunlar da ilk defa bu türün bazı örnek metinlerini yayınlayan J. Schacht tarafından ciddi anlamda çalışıldı. Ancak, bununla ilgili edebiyatın en iyi işlenişi Jeanette Wakın'ın *The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tabari's Kitab al-Shurut al-Kabir* (1972) isimli

çalışmasıdır. O Tahavi'nin (yaklaşık v. 321/923) ancak kısmen elde mevcut açıklamalı formüllerini içeren geniş eserine yaptığı tahkikin girişinde İslami-hukuki uygulamada yazılı belgelerin rolüne (ki şeriat ilke olarak onları geçerli bir delil saymıyor) ve akitlerin iç yapısına dair değerli bir analiz sunmuştur. Tahavi'nin model dokümanlarını papirlerde korunmuş akitlerle karşılaştırarak, Wakin teorik doktrinle gerçek uygulama arasındaki paralelliği kurabilme imkanını elde etmiştir. Son olarak, o Tahavi'nin sunumunu yönlendiren rehber ilkeye de eğilmiştir: bir akdi düzenleyen noter hangi mezhebin kadısından gelirse gelsin söz konusu akdin geçerliliğini tehdit etmesi muhtemel her şeyi öngörmelidir, hatta bu, o mezhep içindeki bir azınlık görüşünü esas almış olsa bile böyledir. Bu sadece Tahavi'nin realizmini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda o genellikle salt akademik tartışma olarak görülen fakihler arasındaki görüş farklılıklarının pratik önemine de işaret ediyor. Erken İslami doktrin ve uygulamaya dayanan Wakin'in çalışmasına ek olarak, Gabriele Linda Guellil tarafından çalışılan ve yayınlanan bir Memluk devri metnine de bakılabilir: *Damasçener Akten des 8./14. Jahrhunderts nach al-Tarsusis Kitab al-İlam* (1985); Guellil'in Tarsusi'nin şurut formüllerine ilişkin analizi (çalışmasının II. Bölümü) Wakin'inkinden daha az detaylıdır, buna rağmen faydalı karşılaştırma noktaları sunuyor.

Yukarıda taranan yazılı malzemeye ek olarak, İslam hukuk sistemi tabiatıyla gerçek anlamda belge yığınları da üretmiştir. Bunlar çok dağınık bir durumda olsalar bile şaşırtıcı oranda bu türden belge günümüze kadar gelmiştir. Anlaşılır bir nedenle, kalanların büyük bir kısmı Osmanlı devrine aittir, ve bu kitapta ilgilenilen devirlere ait sadece fragmanlar (eksik parçalar) mevcuttur. Mevcut hukuki belgeler üç ana bölüme ayrılmıştır, şöyle ki:

1. Şeriat-mahkemeleri kayıtları: *mahadir* (mahkemedeki konuşmaların özeti) ve *sicillat* (kadı kararlarının kayıtları).
2. *Vakfiye*, *hüccet-i vakıf* ve *kitab-ı vakıf* adlarıyla bilinen vakıf senetleri.
3. Her konuya –nikah, satış, ortaklık, vs.- ait akitler (*'akid*, çoğ. *'ukud*).

Hukuki dokümanların yayınlanması henüz emekleme döneminde olmakla beraber, iki küçük ama oldukça önemli, her biri dokümanlar çeşitleri temsil edebilecek örnekler içeren, iki koleksiyona ulaşma imkanımız var. D. P. Little'in *A Catalogue of the Islamic Documents from al-Haram al-Sharif in Jerusalem* (1984) isimli eseri, bu 8./14. yüzyıla ait muhteşem hazinedeki her bir belgenin İngilizce kısa bir özetini veriyor. Tabiatıyla, bu orijinalere başvurma ihtiyacını ortadan kaldırmıyor, ama o belirli bir konuyla ilgili olabilecek malzemelerin tesbitini büyük ölçüde kolaylaştırıyor. İslam dünyasının başka bir köşesinden, Monika Gronke Erdebili Şeyh Safiyuddin'in yatırındaki yirmi beş hukuk ve noter belgesini (detaylı yorumlarla birlikte) yayınladı: *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbaidshan)* (1982). (Orijinal kitabın I. Kısım, 2. Bölümü'ne de bakınız, s. 49.)

Şeriat-mahkemeleri kayıtları açıkçası çok erken devirlerden itibaren tutulmuştu, ve el-Tahavi'nin (henüz basılmamış olan) *Kitab el-Şuru'*undan uzun bir bölüm, 3./9. yüzyılın sonlarında bu tür belgeler için gelişmiş formlar (kalıplar) bütünü oluşturulduğunu göstermektedir. Ancak, sadece bir kaç kayıt Osmanlı döneminden önceye aittir, ve bunlar da çalışılmamış haldedir. Suriye ve Ürdün'ün elde mevcut kayıtlarının detaylı bir taraması Jon E. Mandaville'in şu makalesinde bulunabilir: "The Ottoman Court Records of Syria and Jordan," *JAOS*, lxxxvi (1966), 311-319). Makale aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgeleriyle ilgili bilimsel literatüre de atıflar ihtiva ediyor. Daha yakın zamanlardaki şu makaleye bakılabilir: A. K. Rafeq'in "Les régistres des tribunaux de Damas comme source pour l'histoire de Syrie," *BEO*, xxvi (1973), 219-226. Mısır'ın hukuki arşivleri için André Raymond'un "Les documents du Mahkama comme source pour l'histoire économique et sociale de l'Égypte au xviiie siècle," isimli, J. Berque ve D. Chevallier'nin derlediği *Les Arabes par leurs archives, xve-xxe siècles* (1976) isimli kitabın 125-140 sayfaları arasında yayınlanan makalesinde; ve Galal El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (1979), 9-11, 77 sayfalarında faydalı tartışmalar mevcuttur. Ne yazık ki, benzer türde bir tarama İran için yapılmamış görünüyor.

Çizelgeler şeklinde bile olsa, çok az sayıda Şeriat-mahkeme kayıtları şu ana kadar basılmış durumdadır. İçeriklerine bir örnek D. P. Little'in şu makalesinde bulunabilir: "Two Fourteenth-Century Records from Jerusalem concerning the Disposition of Slaves by Minors," *Arabica*, xxix (1982), 16-49.

Vakıf senetleri, çok fazla dağınıklığına rağmen, oldukça bol sayıda günümüze ulaşmıştır. Genellikle vakıf kurucusu senedin bir kopyasını kendine saklar ve diğerini de vakıfların genel kontrolörü sayılabilecek bölgenin başkadısına emanet eder. Bu senetlerin pek çoğu hala cami korumasında veya özel kişilerin elindedir, ancak eski Osmanlı topraklarında, en azından, çoğu 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılda kurulan ulusal vakıf bakanlıklarında korunmaktadır. Kataloglar ve taramalar nadir olmakla beraber, Mısır için önemli bir esere sahibiz: Muhammad Amin *Catalogue des documents d'archives du Caire, de 239/853 à 922/1516* (1981); yukarıda da değinildiği gibi(ss. 47, 171-172 orj. metin), Amin buraya pek çok çeşit hukuki kağıt dahil etmiş, ama özellikle *vakfiyeler* fazladır.

Bir kaç vakıf senedi yayınlanmış olup her yıl bunlara yenileri eklenmektedir. Amin, yaptığı kataloga ek olarak iki vakıf senedinin faksimil ve basılı kopyalarını (özlü notlarla) sunmuştur. 435/1043 tarihine ait çok erken bir vakıf senedi D. Sourdel ve J.Sourdel-Thomine tarafından yayınlandı: "Bien fonciers constitués *waqf* en Syrie fatimide pour une famille de Şarîfs damascains," *JESHO*, xv (1972), 269-296. Erken Osmanlı dönemi Mısır'ı için R. Vesély'nin önemli çalışmasına bakılabilir: "Trois certificats délivrés pour les foundations pieuses en Egypte au xvie siècle," *Oriens*, xxi-xxii (1968-69), 248-299.

Pek çok başka türden belge de vakıf senediyle ilişkilidir. Bir türü, belirli bir kuruma vakfedilen tüm malların, gelir ve giderlerin tutulduğu özet kayıtlardan oluşur. Bu özetlerin hiç bir hukuki bağlayıcılığı yoktur, ama onlar çoğu tarihçinin oldukça ilgisini çekecek türden somut veri ihtiva etmektedirler. Güzel bir örnek Ahmed Darraq'ın tahkik ettiği bir metindir: *L'acte de waqf de Barsbay (Huğğat waqf Barsbây)* (1963). Benzer bir biçimde, vakıf senedlerinin özet versiyonları dini ve hayır kurumlarının binalarındaki kitabelerde genellikle verilmektedir (yukarıda I. Kısım, 2. Bölüm, s. 58'e bakınız; orj. metin). Her ne kadar bu tür kitabeler üzerine yapılmış özel bir eserin olup olmadığını

bilmiyorsam da, *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (RCEA)*'da pek çok örnek bulunabilir. Osmanlılar kendi hakimiyet alanlarındaki vakıfları tescil ederek dikkatle taramış ve kayda geçirmişlerdir ve bunlar Osmanlı öncesiyle ilgili olarak da değerli veriler sunmaktadır. Bu taramaların Anadolu ve Balkanlar için olan bir kısmı yayınlanmış, ama İmparatorluğun Arap vilayetleri ihmal edilmiş durumdadır. Osmanlı belgelerinin ne içerdiğine bir örnek olması için Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi'nin *İstanbul vakıfları tabir defterleri, 953 (1546) taribli* (1970) isimli eserine bakılabilir. Daha mütevazı bir ölçekte, Suraiya Faroqhi'nin vergi ve vakıf-sicillerine, vakfın hesap defterlerine ve şeriat-mahkemesi sicillerine dayanan çalışmasına bakılabilir: "*Vakf Administration in Sixteenth Century Konya, the Zāviye of Sadreddin-i Konevi,*" *Journal of the Economic and Social History of the Orient JESHO*, xvii (1974), 145-172.

Son olarak akitlere geliyoruz. Yazılı bir akit kendi başına mahkemede delil olarak sunulmasa bile, hiç bir önemli işlem onsuz akdedilmezdi. Teoride herkes sözleşme düzenleyebilir, ama çoğu kişi bu amaçla, tanınmış bir notere (*şahid*, çoğ. *şühud*) gitmeyi yeğlemektedir. Çok erken devirlerden oldukça bol sayıda akit günümüze kadar gelmiştir, ve papiri ve Genize kağıtları arasında bol örnekleri mevcuttur. (bkz. orj. Metin, I. Kısım, 2. Bölüm, ss. 41-42, 46-48.) Grohmann'ın *Arabic Papyri in the Egyptian Museum* isimli eserinin I. ve II. ciltleri hukuki metinlere ayrılmıştır. Çok eski ve önemli 250-58/864/872 tarihli (şirket, nikah, ve gelecekte yerine teslim edilmek üzere girilen tekstil yükümlülükleriyle ilgili) on sözleşme gurubu Yūsuf Rāghib'in *Merchants d'étoffes du Fayyoun au iiie/ixe siècle, I: les actes des Banū 'Abd al-Mu'min* (1982) isimli eserinde mükemmel bir şekilde sunulmuştur. Neredeyse onlar kadar eski ve Mısır kaynaklı olmadığı için daha da değerli olan D. Sourdrel ve J. Sourdrel-Thomine'in şu makalede yayınladıkları belgelerdir: "Trois actes de vente damascains du début du ive/xe siècle," *JESHO*, viii, (1965), 164-185. Memlûklular zamanından Amin'in katalogu pek çok mal satış ve nakil işlemi içermektedir, bunların arasından o 9./15. yüzyıla ait iki örneği yayınlamıştır. Kudüs Harem-i şerif koleksiyonu yaklaşık 60 akit ihtiva etmektedir ve bunlarla birlikte yaklaşık 100 hukuki yükümlülük kabullenme (*ikrar*) de mevcuttur. Bunların bir kaçı D. P. Little tarafından şu makalede yayınlanmıştır: "Six fourteenth-century purchase deeds

for slaves from al-Ḥaram a*-Šarīf,” *ZDMG*, cxxxi (1981), 297-337. Mısır ve Suriye-Filistin dışında, bu türden belgeler nadirdir; şanslı bir istisna Wilhelm Hoenerbach’ın *Spanisch-Islamisch Urkunden aus der Zeit der Nasriden und Moriscos* (1965) isimli (çoğu nikahla ilgili olan) çalışmasında yayınlananlardır.

Fıkıhın kendisi aracıyla uygulandığı kurumsal makine doktrinin bizzat kendisinden daha az dikkatle çalışılmıştır. Ancak, yine de bir büyük sentez denemesine sahibiz: Émile Tyan, *Histoire de l’organisation judiciaire en pays de l’Islam* (ilk der. 2 cilt, 1938-43; 2. gözden geçirilmiş der., 1960). Başlığına rağmen Tyan’ın yaklaşımı formel olup tarihsel değildir. İslam ilk yüz elli yılında kadılık görevinin kökenlerini ve gelişimini izledikten sonra, o, toplumsal çevre ve değişim sorunlarına çok az yer veren geniş bir kurumsal yaklaşım izlemektedir. Bunun da ötesinde, o çalışmasını sınırlı sayıda seçilmiş edebî metinlere dayandırmakta ve gerçek belgesel delillere çok az itina göstermektedir. Kendi başına, Tyan’ınki sağlam ve faydalı bir araştırma metnidir, ama belirli bir zaman ve mekanda yargı kurumlarının nasıl işlediğini tam olarak kavramadıkça biz İslam toplumu için bu kurumların ne öneme haiz olduğunu gerçekte anlayamayız. Bu türden incelemeler kesinlikle çok zahmetlidir, çünkü hem bir toplumsal tarihçi hem de bir hukuk tarihçisinin becerilerini bir araya getirmeyi – çok nadir bir kombinezon- gerekli kılmaktadır. Bugüne kadar mahkeme prosedürü üzerine en iyi belgelenmiş çalışmalar Osmanlı dönemiyle ilgilidir, ancak tahmin de edebileceğimiz gibi, bunların hiçbirisi klasik fıkıhın sofistike bir bilgisini yansıtmamaktadır. Galal al-Nahal’in 11./17. yüzyıl Mısır hakkındaki monografından daha önce söz etmiştik. R. C. Jennings’in bir dizi çalışmasına da bakılabilir: (a) “The Office of Vekil (Wakil) in 17th-Century Ottoman Sharia Courts,” *Studia Islamica*, xlii (1975), 147-169; (b) “Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th-Century Ottoman Kayseri,” *SI*, xlviii (1978), 133-172; (c) “Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th-Century Ottoman Kayseri,” *SI*, I (1979), 151-184. Osmanlı öncesi dönem için, Joseph H. Escovitz’in *The Office of Qāḍī al-Quḍāt in Cairo under the Baḥrī Mamluks* (1984) isimli güçlü bir monografiye sahibiz. Eser, belirtilen dönem için çok az mevcudu bulunan hukuki belgelere değil de zorunlu olarak biyografi sözlükleri ve kroniklere dayanmaktadır. Escovitz mahkeme usulüne dair de bir bölüm

eklemiştir, ancak esas olarak o, yargıçların kimliği ve toplumsal geçmişleri ve onların görev icra etmek zorunda olduğu siyasi çevreyi ortaya koymayı amaçlayan prozopografik (bir kimsenin görünümünü, kişiliğini, sosyal ve ailevi bağlarını, kariyerini, vs. tarihsel olarak inceleyen) bir çalışma sunar.

Her türlü hukuki belgenin hazırlanmasında çok gerekli olan noter sistemi Tyan'ın *Le notariat et la régime de la preuve par écrit dans la pratique du droit musulman* (1945), isimli mükemmel monografide betimlenmiştir. Eser tabiatıyla J. Wakin'in *The Function of Legal Documents in Islamic Law*, ve G. L. Guellil'in *Damasçener Akten des 8/14 Jabrbunderts* isimli eserleriyle karşılaştırılmalıdır.

Modern çalışmaların dışında, ortaçağ Müslüman yazarlar yargı yönetimine dair pek çok eser kaleme almışlardır. Bunlar normatif ve idealisttir, ancak onlar göz ardı edilmemelidir. En ulaşılabilir olanı belki de İbn Haldun'un *Mukaddime*'sindeki şu bölümdür: "The Functions of the Religious Institution of the Caliphate" (*Muqaddima*, çev. F. Rosenthal, cilt I, 448-465). Ebu el-Hasan el-Maverdi meşhur *el-Abkam el-Sultaniye*'sinde yargı kurumlarına üç bölüm ayırmıştır; bunlar hakkında Fagnan'ın çevirisine (*Les status gouvernementaux* [1915]) veya H. F. Amedroz'un İngilizce özet ve çalışmasına başvurulabilir: (a) "The Office of Kadi in the A+kām al-Sul*āniyya of Mawardi," *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)* (1910), 761-796; (b) "The Malim Jurisdiction in the A+kām al-Sul*āniyya of Mawardi," *JRAS* (1911), 635-694; (c) "The Ġisba Jurisdiction in the A+kām al-Sul*āniyya of Mawardi," *JRAS* (1916), 77-101, 287-314. El-Maverdi yargıçlık üzerine de bir eser vermiştir: *Adab al-qā'i* (tahk. M. H. El-Sir+ān, 1971); bu büyük bir eser olmasına rağmen henüz çalışılmamıştır. Bu türden çalışmaların daha geç döneme ait iki örneği Batı dillerinde mevcuttur: (1) Guellil'in *Damasçener Akten des 8./14. Jabrbunderts* (3. Teil); ve (2) the *Kitāb al-wilāyat* of al-Wansharīsī (v. 914/1518), çev. H. Bruno ve M. Gaudetroy-Demombynes tarafından *Le livre de magistratures* (1937) ismiyle. Daha fazla referans için Schacht'ın *Introduction*'ına bakılabilir, ss. 230-31, 283.

Şimdi bölüme başlarken sorduğumuz soruya dönebiliriz: Fıkıhın İslam toplumunun tarihine ne tür bir katkı yapmasını bekleyebiliriz? Hayatın bu bakış

açısından incelenebilecek pek çok veçhesi (mesela, aile yapısı, mülkiyet, toplumsal katmanlaşma) arasında, biz yaklaşık 1100'lere kadar, erken İslami zamanlarda ticaret ve mali ilişkiler üzerine yoğunlaşacağız. Bu seçim bir kaç mülâhazaya dayanmaktadır. Birincisi, şeriat doktrinini temel bir araç olarak kullanıp erken İslam ticari müesseselerini yeniden inşa etmeye çalışan büyük bir çalışmaya sahibiz. İkincisi, sınırlı ama fıkıhtan elde ettiğimiz sonuçları kendisiyle karşılaştırabileceğimiz oldukça ilginç harici kaynaklar mevcut. Son olarak, ortaçağ Akdenizindeki ticaret ve ticari kurumların tarihine dair, geniş bir karşılaştırma çerçevesi sağlayacak yeterli sayıda çalışmaya sahibiz.

A. L. Udovitch'in *Partnership and Profit in Medieval Islam* (1970) isimli eseri, erken İslami zamanlardaki (1100'lere kadar), erken dönem Hanefi ve Maliki fikhının büyük mecmualarında ortaya konulan tartışmaların dikkatli bir analizini yaparak, temel ticari yatırım ve iş organizasyon müesseselerini tanımlamaya çalışıyor. Yazar otoritelerine sıkı sıkıya bağlı kalmakla birlikte bir kaç noktada onları aşmayı denemiştir: (1) onların çeşitli ve dağınık doktrinlerinin tutarlı ve oldukça esnek bir kurumlar bütünü oluşturduğunu göstererek; (2) hukukçuların kendi doktrinlerini fikhın ortaya koyduğu dini-ahlaki kavramları ihlal etmeksizin ticaretin gereklerine ve örfe uydurmak konusundaki kaygılarının altını çizerek; (3) hukuki doktrin ve gerçek uygulama arasındaki paralelliği ortaya çıkarmak için kendi ulaştığı metin analiz sonuçlarını Genize belgeleri arasında bulunan akitlerle karşılaştırarak. (Bu son nokta ile ilgili olarak, Udovitch'in, Grohmann ve başkaları tarafından yayınlanan sayısız İslami papirusu çok sınırlı bir biçimde kullanmış olduğuna dikkat edilmelidir. Yayınlanan ticari belgelerin artan sayısı karşısında, İslami ticaret doktrin ve usullerinin doğrudan belgeler vasıtasıyla yeniden inşası ve sonra da bu tür ampirik bulguların hukukçuların ifadeleriyle karşılaştırılması verimli bir çaba olabilir.)

Udovitch'in analizini daha ileri götürüp onu daha genel bir referans çerçevesine oturtmak pekala mümkün olabilir, ama şu haliyle bile o, Şeriat metinlerinin ne türden soruları cevaplayabileceğini veya cevaplayamayacağını göstermek için yeterlidir. Udovitch'in kaynaklarından bir kaç şey çok açıkça gün yüzüne çıkıyor. Her şeyden önce onlar, Müslüman tüccar için (veya kadı-mahkemelerinin güvencesini kazanmak isteyen zimmiler için) mümkün olan

finans ve yatırım tekniklerini tespit ediyor. İkincisi, onlar zanaatkar ve tüccarın teşebbüslerini organize ettikleri farklı yolları belgeliyor; buradan bizim Abbasiler zamanında iş organizasyonunun hacim ve karmaşıklığını makul ölçülerde ortaya koymamız mümkündür. Üçüncüsü, onlar iş dünyasının davranışının hukuk ve yargı sistemiyle iç içe geçişinin çok ve çeşitli yollarını gösteriyor. Son olarak, bizim bu dönemde ekonomik davranışı biçimlendiren değerler, beklentiler ve amaçların “zihinsel bütünü” onlardan çıkarmamız mümkündür.

Şüphesiz bütün bunlar zengin bir bilgi hazinesi oluşturmaktadır. Ancak ticari ve ekonomik hayatın fıkıh vasıtasıyla elde edemeyeceğimiz pek çok yönü daha mevcuttur. Özellikle ikisine değinelim:

1. Fıkıh ilke olarak evrenseldir, zaman ve mekan kaydı olmaksızın her bireye eşit olarak uygulanır. O bize, mübadele ürünleri, ticaret yolları, üretim ve dağıtım merkezleri, ya da İslam dünyasındaki farklı grupların ekonomik rolleri gibi somut konularda hemen hemen hiç bir şey söylememektedir. Ve bu türden veriler olmaksızın, iş organizasyonu, mali kurumlar, vs.nin gerçek iktisadi önemini belirlemek mümkün değildir.

2. Fıkıh teoride bütün zamanlar için geçerli ve bağlayıcı kurallar ortaya koyar. Her ne kadar bazı hukukçular hükümleri formüle ederken hakim örf ve toplumsal gerçeklikleri dikkate almış olsalar da, hiç birisi değişim ve gelişimi hukukun meşru bir unsuru olarak görmemektedir. Bu nedenle, fıkı İslam ticaret kurumlarında meydana gelen tarihi değişimi izlemek için kullanmak neredeyse olanaksızdır.

Bu iki sebepten, harici delil –varsa eğer hukuki belgeler (akitler, şer’iye sicilleri, vs.) yoksa hukuki olmayan kaynaklar- kaçınılmazdır.

Bu ikinci tür içinde, mektup, fatura, kredi teminatı vs. gibi hukuki karakterde olmayan oldukça bol miktarda iş belgelerine sahibiz. Rutin ve sistemli olmayan doğaları gereği, onlar şans eseri korunmuştur, ve şans Mısırlıları tercih ettiğinden onların çoğu Mısır kaynaklıdır. Grohmann bu türden “ekonomik metinleri” *Arabic Papyri in the Egyptian Museum* isimli eserinin V. Ve VI. ciltlerine koymuştur. Albert Dietrich’in *Arabische Briefe aus der Papyrussammlung der Hamburger Staats- und Universitäts Bibliothek* (1955) isimli eserine de bakılabilir. Kahire-Genize ticari kağıtları büyük ölçüde yayımlandı;

onlara en güzel ve çekici giriş kesinlikle S. D. Goiten'in *Letters of Medieval Jewish Traders* (1973) isimli eseridir.

Edebi kaynaklarla ilgili özellikle bazı türler (*genres*) hayret veren oranda veri parçaları ihtiva etmektedir, ancak bunlar herhangi bir büyük sorunun tatminkar çözümü için nadiren yeterli olanak sunmaktadır. Şu ana kadar en faydalı ve en geniş kullanılan edebi tür coğrafya olmuştur, özellikle BGA'deki 3./9. ve 4./10. yüzyıla ait olağanüstü seriler (orj. Metin, I. Kısım, 1. Bölüm, ss. 17-18) (BGA kıs.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, 8 cilt, 1870-1939). Bu metinler, ticaret yolları, idare, üretim ve mübadele merkezlerinin belirlenmesi, farklı bölgelerin (en önemli olmasa da) en göze çarpan ürünleri ve şehir topografyası için bizim en güvenilir kaynaklarımızdır. Coğrafi yazıların evrim, yaklaşım ve muhtevalarının özlü bir değerlendirilmesi S. Makbul Ahmad'ın *EP* (*Encyclopedia of Islam*) cilt 2, 575-587 sayfaları arasındaki "Djuğhrâfiya" maddesine bakılabilir. Yine J. H. Kramers'in eski ama hala faydalı katkılarından da yararlanılabilir: (a) T. Arnold ve A. Guillaume'un *The Legacy of Islam* (1931, sıklıkla basılmakta) isimli eserlerinin 79-108 sayfaları arasındaki "Geography and Commerce," isimli makalesi; (b) "Kramers'in bizzat kendisinin derlediği *Analecta Orientalia* (2 cilt, 1954-56) isimli eserin 1. cilt, 172-204 sayfalar arasındaki "La littérature géographique classique des musulmans" isimli makalesi. Krachkovskii'nin *Izbrannye socheneniia* (1957) isimli eserinin IV. Cildindeki önemli monografi *Arabskaia geograficheskaia literature* dili sebebiyle sınırlı bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır; ancak onun Selahaddin U. Haşim tarafından yapılan güzel bir Arapça çevirisi mevcuttur: *Ta'rih el-edeb cuğrafi el-arabi* (2 cilt, 1963-65). Son olarak André Miquel *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu de 11e siècle* (3 cilt, devam ediyor; 1967-1980) ismiyle etkileyici bir seri yayınlamıştır. Birincisi Arap edebiyatındaki coğrafya literatürünün gelişim ve rolünü incelemektedir; ikincisi Müslüman coğrafyacıların İslam sınırları dışındaki yer ve kültürleri nasıl betimlediklerini tartışıyor; üçüncüsü Müslüman yazarların fiziksel coğrafyaya nasıl yaklaştıklarını inceliyor. Ne yazık ki, Müslüman coğrafyacıların İslam halklarına ve kültürlerine yaklaşım biçimlerini inceleyecek cilt henüz yayımlanmamıştır¹.

¹ Bu seriden 1983 ve 1988'de iki cilt daha yayınlandı, MB.

Coğrafyacılarca sağlanan malzeme kronikler ve biyografik sözlüklerin dağınık ifadeleriyle tamamlanabilir. Ancak 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda çok popüler bir edebiyat olan eğlendirici ve eğitici menkıbe mecmuaları daha yararlıdır. Bunlar Halife toplumunun sadece elitleriyle – bürokratlar, saray mensupları, generaller ve ulema – ilgilenmemekte, aksine şaşkıncı sayıda avam tabakasından insanlardan da söz etmektedir. Bizim amaçlarımız açısından, bu edebiyatın en çok bilgi veren yazarları Cahız (Ebu Osman ‘Amr b. Bahr, 160-255/776-868) ve Muhassin b. ‘Ali el-Tenuhi’dir (329-384/940-994). Cahız’ın anlatı becerisinin ve toplumsal gerçekçiliğinin olağanüstü güzel bir örneği, onun *Kitab el-Buhala*’sında görülebilir (tahk. M. T. El-Haciri, 1948; Fransızca *Le Livre des Avarés* adıyla çeviren Charles Pellat, 1951). El-Tenuhi’ninki ise daha zayıf bir yetenektir; o büyük öncüsünden daha az gerçekçidir, ve daha çok zamanın sıradan ahlaki stereotiplerini (klişelerini) resmetmekle ilgilenmiştir (mesela adil bir hükümdar, mütevazı ve fakat dürüst bir zanaatkar, din şarlatanı). Yine de, onun en önemli eseri *Nişvar el-Muhadara* kendine has detaylarla doludur ve dikkatli bir okumayı ödüllendirmektedir. Ayrıca, onun kadı olması ne kadar kurgusal olursun olsun onun betimlediği hukuki çatışmalara fazladan bir sahilik ve güvenilirlik kazandırmaktadır. Günümüze ulaşan kısımları D. S. Margoliouth tarafından *The Table-Talk of a Mesopotamian Judge* (Birinci Bölüm, 1922; İkinci ve Yedinci Bölümler *Islamic Culture* iii-vi [1929-1932]’da) adıyla (istenmeyen kısımların belli bir oranda ayıklanması yoluyla) İngilizce’ye çevrilmiştir. Doğrusu bu mecmualarda bulunan bilgiler aşırı bir biçimde dağınıktır. İlgili menkıbeler pek çok canlı ticari adet ve tutumları resmetmektedir; diğer yandan, onlar kendi başlarına bu şeylerin içinde yer aldığı kurumsal kalıpları gösterecek yeterlilikten yoksundur. En azında ilke olarak bu menkıbevi edebiyatın Udovitch, Wakin, Brunschvig ve diğerlerinin oluşturduğu hukuki çerçeveye uydurulmasına çalışmak ilginç bir deneme olabilir.

Daha eski iki çalışma, coğrafi, tarihi ve menkıbevi metinlerin sistematik bir biçimde ve derinlemesine incelemesiyle elde edilebilecek sonuçların en iyi örneklerini sunmaktadır:

1. Adam Mez, *Die Renaissance des Islam* (1922; tekrar basım 1968. S. Khuda Bukhsh ve D. S. Margoliouth tarafından)

yapılan İngilizce çevirisi pek güvenilir değildir: *The Renaissance of Islam* [1937tekrar basım 1973, 1975]).

2. R. B. Serjeant, “Materials for a History of Islamic Textiles,” *Ars Islamica*, ix-xvi (1942-51); ayrıca basıldı: *Islamic Textile: Materials for a History up to Mongol Conquest* (1972).

Bu her iki çalışma da bütüncül bir yorum çabası taşıyor; bunun yerine her ikisi de metinlerin özetlenmesi veya çeviri koleksiyonudur –Serjeant’ınki daha eleştirel ve etraflıdır.

Ne yazık ki, kaynaklarımızın niteliği, geç ortaçağ Avrupa ekonomik tarihi için çok verimli olduğu kabul edilen türden biyografik ve aile araştırmalarına nadiren müsaade ediyor. Hatta yeterli bilgiye sahip olduğumuz yerde bile, kaynaklar örnek teşkil etmeyen elit resimleri sunmaktadır; H. L. Gottschalk’ın önemli bir finansör ve memur ailesine dair yaptığı çalışma bu sınıfa bir örnektir: *Mā‘arā’ijjūn, ein Beitrag zur Geschichte Ägyptens unter den Islam* (1931). Yahudi tacirler için (orj. Metin Onbirinci Bölümde daha detaylı tartışılacak) Genize Kağıtları sayesinde daha sağlıklı bir bilgiye sahibiz. Mamafih, İslami yazılı kaynaklarda da onlarla ilgili bazı değerli malzeme mevcuttur; bunlar W. J. Fischel’in *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam* (1937, tekrar basım 1968) isimli eserinde bir araya getirilmiştir.

İslam tarihinde ticaretin önem ve itibarı göz önünde tutulduğunda ticaret ahlakı, tüccarlara pratik tavsiyeler vs. türünden gelişmiş bir edebiyat olabileceğini düşünebiliriz. Gerçekte bu türden bilgi çok az; öyle görünüyor ki tüccar ortaçağ İslam toplumunda kendilerini kültürel seviyede ulema ve sivil bürokrasi ile özdeşleştirmiş ve kendilerine ait ayrı bir edebiyat geliştirmemişlerdir. Bunun tam aksine, ulema dini ve ahlaki eserlerde tacirlerin rol ve konumunun ne olması gerektiği hususunda ara sıra yorumda bulunmuştur; iki çalışma bu türden malzemeyi güzel bir şekilde kullanmıştır:

3. S. D. Goitein, “The Rise of Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times,” *Studies in Islamic History and Institutions* (1966) isimli eserin 217-241 sayfaları arası.

4. A.K.S. Lambton, “The Merchant in Medieval Islam,” W. B. Henning and E. Yarshater (ed.), *A Locust’s Leg: Studies in Honour of S. H. Taqizade* (1962) isimli eserin 121-130 sayfaları arası.

Bir büyük ticaret metnine sahibiz: Ebu’l-Fadl ed-Dimeşki isimli bir yazarın *Kitab el-İşare İla Mebasin el-Ticare* (“ticaretin faziletine dair”) adlı eseri. Öyle görünüyorki o eseri 5./11. yüzyıl Fatımi Mısır’ında telif etti, bunun dışında onun hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Bu eser zamanın ticaret adetlerini genel İslami değer sistemine entegre etme çabasının bir ürünüdür. Bu amaçla o Geç Antikite fikirlerinden çıkarılmış bir ekonomi anlayışını, itibarlı alışveriş terimlerinin dökümünü, ticaretin faziletine dair hadis alıntılarını, ve ticaret tekniklerine dair bazı tavsiyeleri takdim ediyor. Eser Helmut Ritter tarafından çalışıldı ve kısmen çevrildi: “Ein arabisches *Handbuch de Handelswissenschaft*,” *Islam*, vii (1917), 1-91. Claude Cahen’nin ek yorumları için de şuna bakılabilir: “À propos et autour d’*Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft*,” *Oriens*, xv (1962), 160-171. El-Dimeşki’den daha az önemli fakat buna rağmen dikkate değer iki kısa çalışma daha vardır:

5. El-Cahız, *Fi medh el-tüccar ve zemm ‘amel el-sultan* (“Tacirlerin övülmesi ve hükümet hizmetinin (memuriyet) yerilmesi hakkında”); Charles Pellat’ın *The Life and Works of al-Jabiz* (İng. Çev. D. M. Hawke) (1969) isimli eserinin 272-273 sayfaları arasında kısa parçalar çevrilmiştir.
6. Sahte-Cahız, *el-Tebassur bi’l-ticare* (“Apaçık bir ticaret görüşü”); çev. Charles Pellat, *Arabica*, i (1954), 153-165.

Görüldüğü gibi erken ortaçağ İslam sanayi ve ticaretini ilgilendiren pek çok hayati mesele bize hiç bir açık kapı bırakmayacak şekilde kapalıdır. Mesela, hiç bir bölgenin –bazı dönemler için muhtemelen Mısır hariç- faydalı bir ekonomi modelini yeniden inşa edemeyiz. Belki ekonominin ana sektörlerini belirleyebiliriz, ama onların, bırakın kesin, göreceli miktarının veya hacminin ne olduğu hakkında bir fikrimiz bile oluşmamaktadır. İster neo-klasik isterse de Marksist bir anlayıştan mülhem olsun ciddi bir ekonomik tarih burada konu dışı gibi görünüyor. Diğer yandan, ekonomik hayatın biçimlerine dair çok yönlü fırsatlar açıktır; biz insanların nelerin ticaretini yaptığını ve bu faaliyetleri nasıl

icra ettiklerini detaylı bir şekilde öğrenebiliriz. Bu türden kurumsal bir yaklaşım içinde fıkıh çok değerli bir başvuru kaynağı olmalıdır. Ancak ondan tam olarak faydalanmamız, fıkıh metinleriyle belgeler ve yazılı kaynaklarda verilen delillerin sistematik bir mukayesesini yaparak mümkün olacaktır. Belgelerle ilgili olarak, her ne kadar onlar hala kesinlikten uzak ve belli ölçüde birbirlerini dışlıyor olsa da, önemli sonuçlar şimdiden arşivlenmiş durumdadır. Diğer yandan, İslam hukuku ve Arap edebiyatı öğrencileri farklı mekanlar işgal etmeye devam ediyorlar ve neredeyse hiç iletişim kurmuyorlar. Bu duvar delinmedikçe, biz ortaçağ İslam ekonomik hayatı hakkında öğrenebileceklerimizin ancak fakir ve çarpıtılmış bir versiyonuna sahip olmaya devam edeceğiz.